

प्रकरण पहिले

मराठी कादंबरी व नाटक

प्रकरण पहिले

मराठी कादंबरी व नाटक

01. प्रास्ताविक :
02. मराठी कादंबरी व नाटकाचा इतिहास :
03. मराठी नाटकाचा इतिहास :
04. १९६० नंतरची मराठी कादंबरी :
0५. १९६० नंतरचे मराठी नाट्यवाङ्मय :
0६. १९६० नंतरच्या कादंबऱ्यांची प्रमुख नाट्यरूपांतरे :
0७. समारोप :

*संदर्भ ग्रंथ :

प्रकरण पहिले

मराठी कादंबरी व नाटक

०१. प्रास्ताविक :-

मराठी वाङ्मय हे कथा, कविता, कादंबरी, नाटक, निबंध, लघुनिबंध, ललितगद्य इत्यादी प्रकारांनी नटलेले आहे. या वाङ्मय प्रकारांतून तत्कालीन, सामाजिक, राजकीय समस्या व प्रश्न मांडण्यात आले. या साहित्य प्रकारांच्या निर्मितीमागे वाचकांचे, रसिकांचे मनोरंजन करणे, प्रबोधन करणे, ज्ञानप्रसार करणे असे अनेक हेतू होते. अशा हेतूने निर्माण झालेले साहित्य आपल्या वेगवेगळ्या वाङ्मयीन गुणवैशिष्ट्यांनी कमी-अधिक प्रमाणात लोकप्रिय झाले. यातील कादंबरी व नाटक या वाङ्मयप्रकारांचा थोडक्यात इतिहास इथे पहावयाचा आहे.

०२. मराठी कादंबरी व नाटकाचा इतिहास :-

स्वातंत्र्यपूर्व कालखंडातील कादंबरीतून सामाजिक, राजकीय तसेच स्त्री-पुरुष संबंधाचे चित्रण आलेले आढळते. इंग्रजी संस्कृतीच्या व शिक्षणाच्या परिचयाने येथील समाजसुधारकांना आपल्या समाजाच्या न्हासाची जाणीव तीव्रतेने होऊ लागल्याने सामाजिक परिवर्तनाची गरज अधिक जाणवू लागली. या कारणास्तवच सामाजिक, राजकीय समस्यांबरोबरच स्त्रीविषयक प्रश्नांनाही स्वातंत्र्यपूर्व काळातील कादंबरीत स्थान मिळाले.

‘यमुना पर्यटन’ (१८५७) या बाबा पद्मनजी यांच्या कादंबरीतून अशा स्वरूपाच्या प्रश्नांना सुरुवात झाली. याबद्दल भालचंद्र नेमाडे म्हणतात, - “ ‘यमुना पर्यटन’ बाबा पद्मनजी (१८५७) ह्या कादंबरीत प्रकट झालेली यमुना पर्यटन, पाश्चात्य संस्कृतीच्या आंगलकाळात हिंदू संस्कृतीशी जो संयोग झाला, त्यातून निघालेल्या कादंबरी वाङ्मयातील ‘यमुना पर्यटन’ ही हिंदुस्थानातील पहिलीच कादंबरी समजली जाते.”^१

या सामाजिक कादंबरीच्या उदयानंतर लक्ष्मणशास्त्री हळबे यांची ‘मुक्तामाला’ (१८६१) ही अद्भुतरसप्रधान कादंबरी उदयास आली. तिने अद्भुतरसप्रधान कादंबरीची एक नवी परंपराच निर्माण केली. १८७१ मध्ये रा. भि. गुंजीकर यांची ‘मोचनगड’ कादंबरी प्रकाशित झाली. “ ‘मोचनगड’ (१८७१) ही मराठीतील पहिली ऐतिहासिक कादंबरी होय.”^२ या

कादंबरीतून तत्कालीन परिस्थितीचे सजीव असे चित्रण आलेले आहे.

या लेखकांनंतर मराठी वाङ्मयक्षितीजावर ह. ना. आपटे या नावाचा एक तेजस्वी तारा उगवला आणि तेव्हापासून मराठी वाचक मराठी कादंबरीकडे वेगळ्या आपेक्षेने पाहू लागले. त्यांनी ऐतिहासिक व सामाजिक अशा कादंबऱ्या लिहून सुरुवातीचा कालखंड गाजवला. ज्यांचा उल्लेख तात्त्विक कादंबऱ्यांचे जनक म्हणून केला जातो. त्या वा. म. जोशींची 'रागिणी' ही कादंबरी १९१५ मध्ये प्रसिद्ध झाली. "ज्याप्रमाणे सामाजिक कादंबरीच्या जनकत्वाचा मान रा. ग. हरिभाऊ यांजकडे निर्विवादपणे जातो, त्याप्रमाणे तात्त्विक कादंबरीच्या जनकत्वावर रा. रा. वामनराव जोशी यांचाच निःसंशय हक्क पोहचत आहे."३ याच काळात श्री. व्यं. केतकरांच्या 'परागंदा' (१९२६), 'ब्राम्हणकन्या' (१९३०), 'भटक्या' (अपूर्ण १९३८) इत्यादी कादंबऱ्या प्रसिद्ध झाल्या.

'कलेसाठी कला' हे तत्त्व स्वीकारून ना. सी. फडके यांनी आपले साहित्य लेखन केले आहे. त्यांनी आपल्या कादंबऱ्यांमधून तंत्रविषयक निरनिराळे प्रयोगही केले आहेत. त्यांनी आपल्या साहित्यातून रंजनवाद जोपासला. 'अल्ला हो अकबर' (१९१७), 'कुलाब्याची दांडी' (१९२५), 'दौलत' (१९२९), 'अटकेपार' (१९३१) अशा अनेक कादंबऱ्यांचे त्यांनी लेखन केले आहे.

तर 'जीवनासाठी कला' या तत्त्वाचा पुरस्कार करून वि. स. खांडेकरांचे साहित्य निर्माण झाले आहे. त्यांच्या 'हृदयाची हाक' (१९३०), 'कांचनमृग' (१९३१), 'उल्का' (१९३४), 'दोन धुवे' (१९६१) इत्यादी कादंबऱ्यांमधून मध्यमवर्गीयांच्या जीवनातील सुख-दुःखे, त्यांच्या भावना, त्यांची व्याकुळता इत्यादींना स्थान मिळालेले आहे. याच लेखकांच्या बरोबरीने ग. त्र्यं. माडखोलकरांनी लेखन केले आहे. 'मुक्तात्मा' (१९३३), 'भंगलेले देऊळ' (१९३४), 'शाप', 'कांता', 'मुखवटे', 'चंदनवाडी' अशी त्यांची साहित्यसंपदा आहे. "माडखोलकरांची कला संस्कृत साहित्यातील सौभाग्य लेवून अवतरली आहे."४

तसेच पु. य. देशपांडे, गीता साने, शांता शेळके, न. चिं. केळकर, साने गुरुजी, र. वा. दिघे, वि. वा. शिरवाडकर, बा. सी. मर्ढेकर इत्यादी लेखकांनी या कालखंडात लेखन करून मराठी कादंबरीस लोकप्रियता मिळवून दिली.

१९३९ साली प्रसिद्ध झालेली विश्राम बेडेकरांची 'रणांगण' ही वैशिष्ट्यपूर्ण कादंबरी

मराठी कादंबरीच्या विकासाचा एक महत्त्वपूर्ण टप्पा आहे. “या कादंबरीत व्यक्त झालेले अनुभव भिन्न-भिन्न संदर्भ सूचित करीत असतात आणि तरीही तिच्यातील अनुभवाचा सलग एकजीवपणा बाधित होत नाही. अशा कक्षा विस्तारल्या जाणाऱ्या अनुभवाचे तेवढ्याच सामर्थ्याने चित्रण करणारी ‘रणांगण’ ही मराठीतील पहिलीच कादंबरी होती.”^५

विभावरी शिरूरकर यांच्या ‘बळी’ (१९५०) या कादंबरीने प्रथमच समाजातील अगदी उपेक्षित अशा घटकाकडे वाचकांचे लक्ष वेधले. या कादंबरीत गुन्हेगार समजल्या जाणाऱ्या मांग-गारुडी समाजाच्या जीवनाचे चित्रण आले आहे. या कादंबरीबद्दल कुसुमावती देशपांडे लिहितात, - “१९५० च्या आसपास दोन-तीन वर्षात मराठी कादंबरीत नवचैतन्य व जाणीव दिसू लागली आहे. या नव्या जाणिवेचा स्पष्ट अविष्कार ज्यात होतो त्यापैकी ‘बळी’ ही एक अग्रगण्य आहे.”^६

दुसऱ्या महायुद्धानंतर मराठी वाङ्मयात हळूहळू अनेक बदल घडू लागले. असे बदल कादंबरीतही होऊ लागले. या काळातील कादंबऱ्यांमधून प्रादेशिक वर्णन येऊ लागले. असे वर्णन श्री. ना. पेंडसे यांच्या लेखनात जाणवते. ‘एल्गार’ (१९४९), ‘हद्दपार’ (१९५०), ‘गारंबीचा बापू’ (१९५२), ‘रथचक्र’ (१९६२) या त्यांच्या कादंबऱ्यातून कोकणातील हर्णे, श्रीवर्धन, बाणकोट या परिसराचे दर्शन होते. याच काळातील कादंबरी ग्रामीण जीवनाचेही दर्शन घडवू लागली. या संदर्भात गो. नी. दांडेकर, व्यंकटेश माडगूळकर, आनंद यादव, रा. रं. बोराडे, रणजित देसाई इत्यादी कादंबरीकारांचा विशेषत्वाने उल्लेख करावा लागेल. त्यांच्या लेखनातून ग्रामीण परिसर अवतरला.

दलित कादंबरीकारांमध्ये अण्णाभाऊ साठेंचा सर्वप्रथम उल्लेख करावयास हवा. त्यांचे साहित्य त्यांनी स्वतः जगलेल्या, अनुभवलेल्या व पाहिलेल्या जीवनातून निर्माण झाले आहे. ‘फकिरा’, ‘वारणेचा वाघ’, ‘चित्रा’, ‘रत्ना’ असे त्यांचे कादंबरी लेखन आहे. अण्णाभाऊनंतर दलित साहित्याचा प्रवाह शंकरराव खरात, नामदेव ढसाळ, दया पवार इत्यादी लेखकांनी आजतागायत चालू ठेवण्यात मोलाचे सहकार्य केले आहे.

स्वातंत्र्योत्तर कालखंडात वरील कादंबऱ्यांबरोबरच ऐतिहासिक, चरित्रात्मक व पौराणिक विषयांवरही कादंबरी लिहिली गेली. या संदर्भात युगकर्ती ठरली ती रणजित देसाई यांची ‘स्वामी’ (१९६२) ही कादंबरी. यानंतर ‘मृत्युंजय’, ‘पानिपत’, ‘यज्ञ’, ‘पुत्र मानवाचा’,

‘बया दार उघड’, ‘श्रीमानयोगी’ या आणखी काही कादंबऱ्यांनी मराठी कादंबरीचे दालन समृद्ध केले.

१९६२ मध्ये भालचंद्र नेमाडेची ‘कोसला’ प्रसिद्ध झाली आणि मराठी साहित्यात सर्वत्र खळबळ माजली. नेमाड्यांनी या कादंबरीद्वारे व्यस्ततावादी जीवनदर्शनाची नवी वाट निर्माण केली. या कादंबरीने आकार व घाट यांची बंधने झुगारून दिली. या प्रवाहात राहून पुढे अनेकांनी लेखन केले.

गेल्या काही वर्षातील कादंबरीने झोपडपट्टीकडेही लक्ष दिल्याचे जाणवते. उदा. ‘चक्र’ (जयवंत दळवी), ‘महिमची खाडी’ (मधु मंगेश कर्णिक) या कादंबऱ्यातून मुंबईसारख्या नागरभागातील झोपडपट्टीत राहणाऱ्यांचे चित्रण आले आहे. त्याचबरोबर पु. शि. रेगे, भाऊ पाध्ये, उद्धव शेळके, चंद्रकांत खोत, कमल देसाई, रंगनाथ पठारे इत्यादी लेखकांनी उल्लेखनीय अशा विविध विषयांवर व महानगरीय लोकांच्या प्रश्नांवर लेखन करून मराठी कादंबरी वाङ्मयाचा विकास घडवून आणला.

अशाप्रकारे मराठी कादंबरी लोकप्रिय करण्यास आणि तिला वेगळे वळण लावण्यात वरील लेखकांनी मोलाचे कार्य केले. अशा प्रकारचा मराठी कादंबरीचा ‘यमुना पर्यटन’ पासून सुरु झालेला प्रवास आजतागायत अनेक प्रवाहांनी विकसित होत अखंडपणे चालू आहे. तसाच प्रवास मराठी नाटकाचा झाला आहे.

03. मराठी नाटकाचा इतिहास :-

नाटक हा दृश्य आणि श्राव्य असा मनोरंजनाचा वाङ्मयप्रकार आहे. नाटक हा शब्द नट-नाचणे, अभिनय करणे या शब्दावरून आला आहे. “वेबर व मोलियर विलियम्स यांच्या मतानुसार नट हा धातु नृत्-नर्तन करणे या अर्थाचा आहे. नर्तन, अभिनय, रूप बदलणे, विकार प्रदर्शन, जीवनचित्रण इत्यादी विविध अर्थांनी नाटक विकसित झाले. ‘त्रैलोक्यस्सस्य सर्वस्य नाट्यन भावानुकीर्तनम’ त्रैलोक्याच्या भाव-भावनांचे अनुकरणात्मक प्रकटीकरण म्हणजे नाटक. असे नाट्यशास्त्रात भरताने म्हटले आहे.”^७

मराठी नाट्यवाङ्मयाचा उदय उशीरा झाला असला तरी त्याची बीजे मात्र लोकनाट्य, भारुडे, पोवाडा, दशावतार, लळिते, यक्षगान इत्यादींत दिसून येतात. तसेच वासुदेव, पोतराज,

गोंधळी ही आजही दिसणारी मंडळी म्हणजे फिरत्या नाट्यसंस्था होत. अशा या भारतीय नाट्याची परंपरा कालिदास, भवभूती, अश्वघोष, भास इत्यादी नाटककारांनी समृद्ध केली.

अशा या नाटकाची आधुनिक रंगभूमी सांगली येथे उदयास आली. सांगलीच्या चिंतामणराव पटवर्धन यांच्या प्रेरणेवरून विष्णुदास भावे यांनी १८४३ मध्ये 'सीतास्वयंवर' हे नाटक लिहिले या नाटकाने पौराणिक नाटकांना लोकप्रियता मिळवून दिली. संगीत नाटकाचीही सुरुवात याच नाटकापासून झाली.

यानंतर १८८० ते १९२० हा कालखंड मराठी नाट्यसृष्टीचे सुवर्णयुग म्हणून उल्लेखिला जातो. या काळातील आण्णासाहेब किर्लोस्कर हे महत्त्वपूर्ण नाटककार होते. त्यांच्या नाट्यलेखनाने नाटकाला, नटाला आणि नाट्यसंगीताला प्रतिष्ठा मिळवून दिली. 'संगीत शांकुतल' (१८८०) या त्यांच्या नाटकाने एक नवे पर्वच सुरु केले. 'मृच्छकटिक' (१८८९), 'झुंझारराव' (१८९०), 'शारदा' (१८९९) अशी श्रेष्ठ दर्जाची नाटके लिहून किर्लोस्करानंतरचा कालखंड गो. ब. देवल यांनी गाजवला. त्यांनी संगीत नाटकाची परंपरा पुढे चालू ठेवली.

संस्कृतातील व इंग्रजीमधील कलाकृतींच्या आधारे नाटके लिहिण्याची प्रथा श्री. कृ. कोल्हटकरांनी पाडली. 'वीरतनय' (१८९४) 'मूकनायक' (१८९७), 'प्रेमशोधन' (१९०८), 'श्रमसाफल्य' (१९२८) अशी त्यांची नाट्यसंपदा आहे. तसेच कृ. प्र. खाडिलकर (कीचकवध, भाऊबंदकी, संगीत मानापमान), रा. ग. गडकरी (एकच प्याला, भावबंधन, प्रेमसंन्यास) इत्यादी लेखकांनी या कालखंडात नाटके लिहून नाटकास लोकप्रियता मिळवून दिली.

मात्र १९३० नंतर बोलपटांच्या उदयामुळे नाटकाला उतरती कळा लागली. चित्रपटांच्या आगमनाने मराठी रंगभूमीवर काळोख पसरला. शिवाय वरील नाटककारासारख्या सामर्थ्यशाली प्रतिभेचा एकही नाटककार या कालखंडात उदयास न आल्यामुळे मराठी रंगभूमी मृतप्राय झाली होती. अशा अस्तास चाललेल्या रंगभूमीला उर्जितावस्था प्राप्त करून दिली ती मामा वरेरकर यांनी. त्यांनी 'कुंजविहारी', 'हाच मुलाचा बाप', 'अपूर्व बंगाल', 'संन्यासाचा संसार' अशी जवळजवळ ५० नाटके लिहिली. त्यांच्या नाट्यलेखनाचे प्रधान वैशिष्ट्य म्हणजे विषयांची विविधता.

वरेरकरानंतर रंगभूमीस वैभवाचे दिवस प्राप्त करून दिले ते प्र. के. अत्रे यांच्या नाट्यलेखनाने. 'साष्टांग नमस्कार' (१९३३), 'लग्नाची बेडी' (१९३६), 'पाणीग्रहण'

(१९४६), 'घराबाहेर' अशी त्यांची नाटके आहेत. त्यांनी बोलपटांच्या नादी लागलेल्या प्रेक्षकांना पुन्हा रंगभूमीकडे वळविण्याचे महत्त्वपूर्ण कार्य केले. तसेच मो. ग. रांगणेकर, अनंत काणेकर, मा. ना. जोशी, वि. वा. शिखाडकर इत्यादी लेखकांनी अनेक दर्जेदार व श्रेष्ठ अशी नाट्यनिर्मिती करून नाटकास पूर्वीचे दिवस मिळवून दिले.

याचदरम्यान मराठी नाट्यवाङ्मयात इतरही काही नवे प्रवाह निर्माण झाले. उदा. नाटिका, एकांकिका, फार्स, प्रहसने, नाट्यछटा, एकपात्री प्रयोग इत्यादी हे नवे प्रवाह उदयास आले व अल्पावधितच लोकप्रियही झाले. या प्रवाहात दिवाकर, पु. ल. देशपांडे, अच्युत वझे, सतीश आळेकर इत्यादी लेखकांचा समावेश करता येईल.

१९६० नंतर मात्र मराठी नाटक पुन्हा एकदा सावरले व जोमाने उत्कर्षाच्या वाटेवर भराभरा पावले टाकू लागले. अनेकविध विषय नाटकातून हाताळले जावू लागले. नवनववीन नाट्यप्रवाह उदयास आले. १९६० नंतर विजय तेंडूलकर, जयवंत दळवी, पुरुषोत्तम दारव्हेकर, बाळ कोल्हटकर, मधुसुदन कालेलकर, वसंत कानेटकर यांनी मोठ्या प्रमाणात नाट्यलेखन करून मराठी नाटकास यशाच्या शिखरावर नेले.

ज्याप्रमाणे १९६० नंतरच्या नाटकात बदल झालेला दिसून येतो, तसाच बदल कादंबरी वाङ्मयातही झालेला दिसतो. तिच्याही विषयांना स्पर्श करण्याच्या दिशा वाढल्या. कोणताही विषय कादंबरीतून मांडला गेला. तिच्यातही अनेक प्रवाह उदयास आले व लोकप्रिय झाले. त्यांचाच थोडक्यात परामर्श इथे घेवू.

०४. १९६० नंतरची मराठी कादंबरी :

वेगळे विश्व धुंडाळणाऱ्या १९६० नंतरच्या मराठी कादंबरीचा उल्लेख मराठी साहित्यात 'नवी कादंबरी' म्हणून केला जातो. या कादंबरीने शहरातील बकाल वस्तीपासून ते गावातील गोठ्यापर्यंतचा प्रवास केला. या कादंबरीतून तंत्रापेक्षा आशयाला प्रधान्य देण्यात येऊ लागले. "मराठी कादंबरीतून नवी संवेदनशीलता प्रकट होऊ लागली. तिची कुतुहलक्षेत्रे बदलली, लेखनादर्श बदलले, वेगळी साध्ये तिला दिसू लागली. एकाचवेळी कादंबरी रुढार्थाने नाहीशी होत होती आणि नव्यारूपाने जन्मत होती." याच काळात मराठी कादंबरीत नवनवे प्रवाह निर्माण झाले. त्यातील काही पुढीलप्रमाणे सांगता येतील.

४.१ ग्रामीण व प्रादेशिक कादंबऱ्या :

स्वातंत्र्योत्तर काळात मराठी वाङ्मयात एक नवा प्रवाह निर्माण झाला तो म्हणजे ग्रामीण-प्रादेशिक कादंबरीचा. या कादंबऱ्यांतून व्यक्ती अथवा व्यक्तिःसमुहापेक्षा कादंबरीतून चित्रित होणाऱ्या प्रदेशाला अधिक महत्त्व असते. यात विशिष्ट प्रदेशातील रुढी, श्रद्धा, अंधश्रद्धा, परंपरा तसेच राजकीय, सामाजिक कल्पनांचे चित्रण आलेले असते.

या प्रवाहात सर्वप्रथम श्री. ना. पेंडसे यांचा उल्लेख करावा लागेल. त्यांनी 'हत्या' (१९६१), 'रथचक्र' (१९६२), 'गारंबीचा बापू' (१९५२) इत्यादी कादंबऱ्यातून कोकणचा परिसर चित्रित केला आहे. यानंतर या प्रवाहात व्यंकटेश माडगूळकर (बनगरवाडी), गो. नी. दांडेकर (पडघवली, मृण्मयी), आनंद यादव (गोतावळा), रा. रं. बोराडे (पाचोळा), रणजित देसाई (माझा गांव), उद्धव शेळके (धग), शंकर पाटील (टारफुला) इत्यादी लेखकांचा समावेश करता येईल. हा मराठी कादंबरीतील पहिला दर्जेदार प्रवाह मानता येईल.

४.२ पौराणिक व ऐतिहासिक कादंबरी :

१९६० च्या आसपासचा काळ हा कादंबरी वाङ्मयाच्या दृष्टीने पुन्हा एकदा महत्त्वाचा मानावा लागेल. कारण या काळात पौराणिक आणि ऐतिहासिक कादंबऱ्यांचा नवा प्रवाह निर्माण झाला. सभ्रांत झालेल्या मराठी मनाला उज्वल अशा गत इतिहासाची आठवण करून द्यावी आणि स्वत्त्वाचे मान निर्माण करावे या हेतूनेच अशा प्रकारच्या कादंबऱ्यांचा उदय झाला. 'घटनांची संगती लावणे', 'स्वभावाची संगती लावणे' आणि 'व्यक्तिरेखा जिवंत करणे' असे तिन्ही उद्दिष्ट्ये समोर ठेवून कादंबरी लेखन करण्यात आले.

वि. स. खांडेकरांची 'ययाती' (१९५९), रणजित देसाईची 'स्वामी' (१९५९), 'राधेय', शिवाजी सावंत यांची 'मृत्युंजय', दांडेकरांची 'कर्णायण', ना. सं. इनामदारांची 'झेप', विश्वास पाटील यांची 'पानिपत' अशा अनेक ऐतिहासिक व पौराणिक कादंबऱ्या या कालखंडात प्रसिद्ध झाल्या. यातील काही कादंबऱ्यांनी लोकप्रियतेचा कळस गाठला.

पुराणातील कथा, व्यक्तिरेखा घेऊन त्यांचा वर्तमान काळातील घटनांशी संबंध जुळवून या प्रकारचे कादंबरी लेखन करण्यात आले. या प्रवाहामुळे मराठी कादंबरी वाङ्मयात मोलाची भर पडली.

४.३ चरित्रात्मक कादंबरी :

मराठी कादंबरी वाङ्मयातील अगदी अलिकडचा प्रवाह म्हणून चरित्रात्मक कादंबरीचा उल्लेख करता येईल. कादंबरी व चरित्र यांच्या सीमारेषेवरचा दोन्हीकडे जुळलेला संस्कारित असा हा प्रकार आहे. राजकारण, समाजकारण, अर्थकारण, शिक्षण इत्यादी क्षेत्रात उल्लेखनीय असे कार्य केलेल्या व्यक्तीभोवती या प्रकारची कादंबरी गुंफली जाते. चरित्रात्मक कादंबरी लोकप्रिय करण्याचे श्रेय श्री. ज. जोशी यांच्या 'आनंदी गोपाळ' या कादंबरीस जाते.

यांनंतर मराठीत 'दुर्दम्य', 'महात्मा', 'जीवन्स्वप्न', 'यज्ञ', 'श्रीमान योगी', 'पुत्र मानवाचा', 'अमृतपुत्र', 'साहेब' इत्यादी चरित्रात्मक कादंबऱ्यांना चांगलेच यश मिळाले. अशा कादंबऱ्यांमुळे चरित्रात्मक कादंबरीचा प्रवाह अल्पावधितच लोकप्रिय झाला.

४.४ व्यस्ततावादी कादंबरी :

१९६३ साली भालचंद्र नेमाडेची 'कोसला' ही कादंबरी प्रकाशित झाली अन् मराठी वाङ्मयात खळबळ माजली. " 'कोसला' च्या प्रकाशनाबरोबर मराठी कादंबरी विश्वात एक आरपार नवे व्यस्ततावादी जीवनदर्शन कलात्मकतेने अवतरले आणि त्यातून नवे अस्तित्त्वभान आणि नवी लेखन दिशा अविष्कृत झाली." " 'कोसला' ही कलाकृती अनेक दृष्टीने महत्त्वपूर्ण व लक्षणीय ठरली आहे. मराठी वाङ्मयावर प्रभुत्व गाजवणारे रोमांटिक आकलन या कादंबरीने तडीपार लावले.

आपल्या मनातील राग, संताप, चीड, अनुभवलेली विफलता शब्दाद्वारे व्यक्त करण्याचा प्रयत्न १९६० नंतरच्या कादंबरीतून झाला. त्यातूनच व्यस्ततावादी प्रवाहाचा उदय झाला. या प्रवाहात निर्माण झालेल्या साहित्याने पूर्वीचे सारे संकेत धुडकावून लावले. या वाटेवरून जाण्याचा प्रयत्न अनेक लेखकांनी केला. त्यात ह. मो. मराठे (निष्पर्ण वृक्षावर भर दुपारी), जयवंत दळवी (चक्र), भाऊ पाध्ये, मनोहर शहाणे, किरण नगरकर, चंद्रकांत खोत इत्यादी लेखकांचा उल्लेख करावा लागेल.

४.५ दलित साहित्य :

१९६० नंतर मराठी साहित्यात आणखीन एक नवा प्रवाह येऊन मिळाला. तो म्हणजे 'दलित साहित्य' होय. ग्रामीण-प्रादेशिक कादंबरी अनेक दिशांनी प्रवास पावत असतांनाच या

कालखंडात दलित, आदिवासी समाजाचे चित्रण करणाऱ्या कादंबऱ्या लिहिल्या गेल्या. दलितांनी जीवन जगत असताना स्वतःशी, समाजाशी केलेला संघर्ष, त्यांचा केला जाणारा द्वेष-मत्सर, त्यांच्यावर होणारे अन्याय-अत्याचार, त्यांच्या मानसिकतेचा वेध घेण्याचा प्रयत्न या साहित्यातून केला गेला.

या प्रवाहात अण्णाभाऊ साठे (फकिरा, रत्ना), शंकरराव खरात (पारधी, फुटपाथ नं. १), केशव मेश्राम (हकिक्त आणि जटायू), नामदेव ढसाळ (हाडकी हाडवळा), बाबूराव बागुल, मधुकर वाकोडे इत्यादी लेखकांचा समावेश करता येईल. या लेखकांच्या लेखनाने “गावकुसाबाहेरची माणसे या निमित्ताने पहिल्यानेच साहित्यक्षेत्रात उभी राहिली आहेत. बाबूराव बागुल, अशोक व्हटकर, माधव कोंडविलकर यांनी आजच्या मराठी कादंबरीला हे जे करकरीत सामाजिक परिमाण दिले आहे ते कादंबरीच्या भावी विकासाला पोषक ठरणार आहे.”^{१०} या साहित्यातून दलित लेखकांनी अपरिचित, धक्कादायक, जळजळीत वास्तव वाचकांसमोर उभे करण्याचा प्रयत्न केला आहे.

४.६ महानगरीय, मध्यमवर्गीय जाणिवा व्यक्त करणारी कादंबरी :

हिंदू संस्कृतीचा एक अपरिहार्य भाग असलेल्या नागर जाणिवा या काळातील कादंबरीतून व्यक्त होऊ लागल्या. दलित, ग्रामीण जीवनाबरोबरच मध्यमवर्गीय जीवनाचे चित्रणही या कादंबरीमधून अवतरू लागले. उच्चभ्रू, सुसंस्कृत वर्गापासून झोपडपट्टीतल्या असंस्कृत वर्गापर्यंत अनेकविध स्तरांवरील चित्रण महानगरीय कादंबरीतून अवतरू लागले. ढासळणारी नैतिकता, बदलणारी जीवनमूल्ये व संस्कृतीचे होणारे खच्चीकरण या सर्वांचे चित्रण या कादंबरीत आढळते.

नागर भागातील मध्यमवर्गीय जीवनातील असुरक्षितता, एकाकीपणा, हतबलता यांचा वेध घेण्याचा प्रयत्न काही लेखकांनी केला. भाऊ पाध्ये (होमसिक ब्रिगेड), मनोहर शहाणे (झाकोळ), जयवंत दळवी (स्वगत), अरुण साधू (मुंबई दिनांक) सुभाष भेंडे (अंधारवाटा), रंगनाथ पठारे (हारण), अंबिका सरकार, आशा बगे इत्यादी कादंबरीकारांचा यामध्ये समावेश करता येईल.

४.७ स्त्रीवादी जाणिवेतून लिहिली गेलेली कादंबरी :

१९६० नंतर स्त्री लेखिकांनी अधिक धिटाईने आणि गांभीर्याने स्त्री जीवनाचे चित्रण

केले आहे. स्त्रीमनाचा शोध हा या लेखनाचा केंद्रबिंदू आहे. स्त्रीची आगतिकता, तिचे दुःख, तिच्या मनाची होणारी तडफड, तळमळ, तिचा होणारा कोंडमारा इत्यादी गोष्टींचे दर्शन या प्रवाहात निर्माण झालेल्या कादंबरीतून होते.

या जाणिवेतून कमल देसाई, गौरी देशपांडे, शांता गोखले, कुमुदिनी रांगणेकर, प्रेमा कंटक, मृणालिनी देसाई, जोत्स्ना देवधर इत्यादी लेखिकांनी आपले साहित्यिक लेखन केले आहे. या लेखिकांनी कादंबरीच्या विकासात मोलाचे योगदान दिले आहे.

वरीलप्रमाणे १९६० नंतरच्या कादंबरी वाङ्मयात बदल घडून आले आणि त्यातूनच नवनवीन प्रवाह उदयास आले. कादंबरी वाङ्मयाच्या विकासाला अनेक लेखकांनी हातभार लावला. त्यातील प्रमुख लेखकांचा व त्यांच्या साहित्याचा थोडक्यात इथे आढावा घेण्यात आला आहे. अशाच प्रकारचे नवे प्रवाह १९६० नंतरच्या नाट्यवाङ्मयातही निर्माण झाले. १९६० नंतरच्या नाटकात अनेक बदल घडून आले. नाट्यवाङ्मयाच्या कक्षाही विस्तारल्या व त्याची भरभराट झाली. त्याचा विचार इथे करणे आवश्यक आहे.

०५. १९६० नंतरचे नाट्यवाङ्मय :-

१९६० नंतरच्या नाटकात अनेक बदल घडून आले. हे नाटक अनेकविध विषयांना स्पर्श करू लागले. तसेच नाट्यतंत्रात, नेपथ्यरचनेतही बदल घडून आले. तसेच नाटिका, एकांकिका, एकपात्री प्रयोग इत्यादींचा याच काळात विकास घडून आला. या काळा नाट्यसृष्टीचा प्रवाह अधिकाधिक विस्तृत होत गेला. वेगवेगळे नाट्यप्रवाह अस्तित्वात आले. त्यातील काही प्रमुख प्रवाह पुढीलप्रमाणे :

५.१ सामाजिक नाटकांचा प्रवाह :

१९५० पूर्वीचा सामाजिक नाटकांचा प्रवाह १९६० नंतरही अस्तित्वात असल्याचे आढळते. समाजातील अनेक प्रश्न, समस्या या नाटकांमधून मांडण्यात आल्या. शिक्षण क्षेत्रातील वाढत्या भ्रष्टाचाराचे दर्शन घडविण्याच्या हेतूने वसंत कानेटकरांनी 'अश्रूंची झाली फुले' हे नाटक लिहिले. तसेच जयवंत दळवींची 'पुरुष', 'सभ्य-गृहस्थहो', 'सूर्यास्त' ही अशीच सामाजिक विषय हाताळणारी नाटके आहेत. या नाटकांमधून समाजातील प्रश्नांना अधिक प्राधान्य दिलेले असते.

५.२ कौटुंबिक नाटकांचा प्रवाह :

स्वातंत्र्योत्तर काळात कुटुंब संस्थेवर फार मोठे परिणाम झाल्याचे दिसून येते. याच काळखंडात पिता-पुत्र, सासू-सून, पती-पत्नी ही जवळची नाती दुरावली गेली. विभक्त कुटुंब पद्धतीचा मोठ्या प्रमाणात पुरस्कार केला जाऊ लागला. एकत्र कुटुंब पद्धतीचा झालेला न्हास, दुरावलेले नाते संबंध, अडाणी आई-वडील इत्यादी प्रश्न नाटकातून मांडण्यात येऊ लागले. अशा प्रकारचे कौटुंबिक प्रश्न व नातेसंबंधाचे महत्त्व पटवून देण्यासाठी १९६० नंतर काही लेखकांनी नाट्यलेखन केले.

अशा नाट्यलेखकांत बाळ कोल्हटकर हे आघाडीवर होते. त्यांनी 'वाहतो ही दुर्वाची जुडी', 'लहानपण देगा देवा', 'मुंबईची माणसं', 'दुरितांचे तिमिर जावो' इत्यादी नाटके लिहून मराठी नाटकात आपल्या नावाचा एक नवा संप्रदायच निर्माण केला. अशी कौटुंबिक विषयांवरची नाटके शं. ना. नवरे, मधुसुदन कोलेलकर, वसंत कानेटकर, सुरेश खरे, रत्नाकर मतकरी इत्यादी लेखकांनी लिहून हा प्रवाह समृद्ध केला.

५.३ संगीत नाटक :

पूर्वीपासूनच अस्तित्वात असणारा हा संगीत नाटकांचा प्रवाह १९६० नंतरही नजरेस पडतो. या काळात संगीत नाटके व्यवसायिक रंगभूमीवर यशस्वी करण्यात विद्याधर पुंडलिक यांचे 'पंडितराज जगन्नाथ' हे नाटक महत्त्वपूर्ण ठरले. याच नाटकाने संगीत नाटकास संजीवनी दिली असे मानले जाते.

या नाटकाबरोबरच पुरुषोत्तम दारेव्हरांच्या 'कट्यार काळजात घुसली' व ह. रा. महाजनी यांच्या 'संगीत शाकुंतल', शामराव ओक यांच्या 'संगीत गड्या आपला गाव बरा' या नाटकांचाही आवर्जून उल्लेख करावयास हवा. अशा अनेक नाटकांनी संगीत नाटकांची परंपरा चालू ठेवण्यात महत्त्वपूर्ण सहकार्य केले.

५.४ ऐतिहासिक, पौराणिक व चरित्रात्मक नाटकांचा प्रवाह :

वि. ज. कीर्तने यांच्या 'थोरले माधवराव पेशवे' या नाटकापासून सुरु झालेला ऐतिहासिक नाटकांचा प्रवाह याही काळात आढळतो. तसेच १९६० नंतर अनेक पौराणिक नाटके रंगभूमीवर सादर करण्यात आली. या नाटकांच्या माध्यमातून भूतकाळात डोकावण्याचा प्रयत्न करण्यात

आला. यातील काही नाटकांना अफाट यश मिळाले.

विद्याधर गोखले यांनी लिहलेले 'सुवर्णतुला', कानेटकर यांचे 'मत्सगंधा', 'रायगडाला जेव्हा जाग येते', 'इथे ओशाळला मृत्यू', रणजित देसाईचे 'स्वामी', शिरवाडकरांचे 'कौंतेय' इत्यादी नाटकांनी उदंड यश संपादन केले.

त्याचप्रमाणे स्वातंत्र्यपूर्व काळातील उत्तुंग अशा व्यक्तिमत्त्वावरही नाटके लिहून सादर करण्यात आली. त्यातूनच चरित्रात्मक नाटकांचा जन्म झाला. १९६० नंतर 'कस्तुरीमृग', 'हिमालयाची सावली' (वसंत कानेटकर), 'टिळक आणि आगरकर' (वि.वा. शिरवाडकर), 'दुभंग' (रत्नाकर मतकरी) अशी बरीच नाटके रंगभूमीवर अवतरली.

५.५ प्रायोगिक नाटके :

मराठी नाटकांच्या विकासाचा अगदी अलिकडचा टप्पा म्हणजे प्रायोगिक रंगभूमी होय. प्रायोगिक रंगभूमीचे वैशिष्ट्य म्हणजे व्यावसायिक रंगभूमीस असणारी बंधने या रंगभूमीस नसतात. केवळ एक वेगळा प्रयोग म्हणून अशी नाटके रंगभूमीवर सादर करण्यात येतात. "विविध स्तरांतील शिक्षणाच्या प्रसारामुळे अस्मिता जागृत झाल्याने जातीय तेढ, आर्थिक विषमता वाढत आहे. अशा या गुंतागुंतीच्या वा संमिश्रपार्श्वभूमीवर नाटककार, दिग्दर्शक, निर्माता, नव्या जाणिवांचा शोध घेतो. जीवनातील नाविन्याचा शोध त्याला लागतो. मानवी मनाचा तळ तो शोधू पाहतो. त्या अविष्काराची धडपड अर्थातच चाकोरीवेगळी असते. ही नाट्यक्षेत्रातील धडपड म्हणजेच प्रायोगिक रंगभूमीचा उदय."११

प्रायोगिक नाटककारांत सर्वप्रथम उल्लेख करावा लागतो तो विजय तेंडुलकर यांचा. त्यांनी नाटकाबरोबरच एकांकिका, नभोनाट्य, बालनाट्येही लिहिली आहेत. त्यांनी जबरदस्त परिणाम करणारी कथाबीजे निवडून त्यातून आपले नाटक सहजपणे गुंफले आहे. एवढेच नव्हे तर त्यांच्या नाटकांची नोंद अन्य भाषेतील साहित्यिकांनी घेतली आहे. त्यांची 'गिधाडे' (१९७२), 'सरवाराम बाईडर' (१९७२), 'घाशीराम कोतवाल' (१९७३), 'बेबी' (१९७५) अशी काही उल्लेखनीय नाटके आहेत. त्यांनी लैंगिक अत्याचार, हिंसाचार असे चाकोरीबाहेरचे विषय आपल्या नाटकांतून मांडले.

तेंडुलकरांच्या बरोबरीने जयवंत दळवी, रत्नाकर मतकरी, महेश एलकुंचवार, सतीश आळेकर, अच्युत वझे, चि. त्र्यं. खानोलकर इत्यादि नाटककारांनी प्रायोगिक नाटके लिहून

रंगभूमीवर वेगवेगळे प्रयोग केले.

१९६० नंतरच्या काळात वरील प्रवाहांशिवाय दलित रंगभूमी, परळची रंगभूमी, कोकणी रंगभूमी यांचा उदय नव्याने झाला. तसेच बालकांसाठीही रंगभूमीवर काही नाटके सादर करण्यात आली. या नाटकांनी प्रत्येकांना विचार करायला लावले. प्रायोगिक नाटकांद्वारे वेगळे काहीतरी सांगण्याचा प्रयत्न करण्यात आला. अशा प्रकारचे नवनवे प्रवाह १९६० नंतर मराठी नाट्यवाङ्मयात उदयास आले व विकसित झाले. त्यांनी आपला स्वतःचा स्वतंत्र असा ठसा उमटविला. याच दरम्यान मराठी कादंबरीवर काही नाटके लिहिली गेली. काही कादंबऱ्यांना नाटकांचे रूप देण्यात आले. अशाच काही प्रमुख नाट्यरुपांतराचा आढावा इथे घेणे महत्त्वाचे ठरेल.

०६. १९६० नंतरच्या कादंबऱ्यांची प्रमुख नाट्यरुपांतरे :-

मराठी वाङ्मयाच्या इतिहासात कादंबऱ्यांची नाट्यरुपांतरे मोठ्या प्रमाणात करण्यात आली. कादंबरी म्हणून एखादी कलाकृती मान्यता पावते. ती यशस्वी झाल्यावर कालांतराने तिचेच नाटकात रुपांतर केले जाते. “अशा रुपांतरीत नाटक या वाङ्मयप्रकारांनी मराठीत अत्यंत महत्त्वाची भर टाकली आहे.”^{१२} हा एक नवीनच वाङ्मयप्रकार मराठीत रुढ होत आहे.

एक अनुभव एका साहित्यातून व्यक्त करता येतो तसाच दुसऱ्या प्रकारच्या साहित्यातूनही व्यक्त करता येतो. हे लक्षात आल्यावर अशी नाट्यरुपांतरे करण्यात आली. रुपांतरित कलाकृती म्हणजे मूळ कलाकृती व आधारित कलाकृती यांच्या आविष्कारातील बदल होय. ‘मृत्युंजय’, ‘रथचक्र’, ‘अधांतरी’, या रुपांतरातील आशय हा मूळ कादंबरीतलाच असून फक्त आविष्कारात बदल झाला आहे. अशी रुपांतरे करतांना मूळ कादंबरीतीलच प्रभावी असणारे घटना, प्रसंग निवडले जातात.

अशा नाट्यरुपांतराची लाट विशेषतः १९६० नंतर आली. स्वतःच्याच कादंबरीवर नाटके लिहिण्याचा अनोखा प्रयत्न अनेकांनी केला. याबाबतीत पहिला प्रयत्न मामा वररेकर यांच्या १९३३ मधील ‘धावता धोटा’ या कादंबरीवर आधारित ‘सोन्याचा कळस’ या नाटकाच्या रूपाने झाला.

यानंतर जयवंत दळवींचा उल्लेख करावा लागेल. त्यांनी ‘अंधाराच्या पारंब्या’ कादंबरीचे ‘बॅरिस्टर’ (१९७७), ‘अथांग’ चे ‘महासागर’ (१९८०), ‘सावल्या’ कादंबरीचे ‘दुर्गी’

(१९८१) इत्यादी नाट्यरुपांतरे केली. या संदर्भात ते म्हणतात, - “आता मी, नवी कादंबरी लिहिली की लगेच त्याला नाट्यरुप कधी देणार? असा चौकस आणि चष्टेरवोर प्रश्न मला विचारला जातो.”^{१३}

दळवीनंतर ‘यशोदा’, ‘रथचक्र’, ‘राजेमास्तर’ इत्यादी नाट्यरुपांतरे श्री. ना. पेंडसे यांनी केली. तसेच ‘धुक्यात हरवली वाट’ (१९७१), ‘स्वामी’ (१९७४), ‘सुरुंग’ (१९७३), ‘मृत्युंजय’ (१९७७), ‘देवकी’ इत्यादी नाट्यरुपांतरे याच काळात झाली.

या नाट्यरुपांतराबरोबरच अन्य लेखकांच्या कादंबरीवर आधारित काही नाट्यरुपांतरेही १९६० नंतर करण्यात आली. असा पहिला प्रयत्न ब. चि. धारपुरे यांनी ‘उषःकाल’ या कादंबरीवर आधारित ‘स्वराज्यसाधन’ (१९२८) हे नाट्यरुपांतर करून केला. अनिरुद्ध पुनर्वसूच्या कादंबरीवर ‘ही वाट दूर जाते’ हे रुपांतर मधुसुदन कालेलकरांनी केले. तर ‘धग’ चे ‘पोहा चालला महादेवा’ हे रुपांतर ज. रा. फणसळकरांचे आहे. तसेच शं. ना. नवरे यांचे ‘गुंतता हृदय’ हे, संजीव शेंडेचे ‘वैरिण झाली सरवी’, राम जोगळेकरांचे ‘आनंदी गोपाळ’, भालचंद्र झा यांचे ‘हृदयपार’ ही अशी इतरांच्या कादंबऱ्यांवर आधारित नाट्यरुपांतरे आहेत.

१९८२ नंतर शिवाजी सावंत यांचे ‘छावा’, व. पु. काळे यांचे ‘पार्टनर’, ‘अंधारवाटा’ हे सुभाष भेंडे यांचे आणि चेतन दातारांचे ‘झुलवा’ अशी आणखी काही रुपांतरित नाटके रंगभूमीवर आली. या प्रकारच्या नाट्यरुपांतरात शं. ना. नवरे, संजीव शेंडे, वि. वा. शिरवाडकर, वसंत कानेटकर, जयवंत दळवी, श्रीनिवास भणगे इत्यादी लेखकांची कामगिरी उल्लेखनीय अशी आहे.

०७. समारोप :-

अशा प्रकारचे नाट्यरुपांतर करताना नाटककार नाटक अधिक परिणामकारक व्हावे म्हणून मूळ कलाकृतीतील काही घटना प्रसंग, पात्रे इत्यादींमध्ये काही बदल करत असतो. थोड्याफार प्रमाणात काटछाट करतो, तर काही गोष्टींची नव्याने तो भर घालत असतो. असा अल्पसा बदल करून तो नाट्यरुपांतर करत असतो.

१९६० नंतर अशी जी नाट्यरुपांतरे रंगभूमीवर सादर केली गेली त्यातील बरीच नाटके लोकप्रियही झाली. अशाच रुपांतरात १९८१ मध्ये टी. के. जाधव यांनी लिहिलेल्या ‘मुखवटा’ या कादंबरीच्या ‘मॅडम’ (श्रीनिवास भणगे) या नाट्यरुपांतराचा समावेश होतो. या दोन्ही साहित्यकृतींचा व त्यांच्यातील बदलांचा अभ्यास दुसऱ्या प्रकरणात करण्यात येणार आहे.

* संदर्भ ग्रंथ *

०१. पवार, गो. मा. (संपा.) : मराठी साहित्य प्रेरणा व स्वरूप
हातकणंगलेकर, म. द. (संपा.) : पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई,
आवृत्ती पहिली, १९८६,
पृष्ठ क्र. १४.
०२. अदवंत, म. ना. : हरिभाऊ : विविध दर्शन
स्कुल आणि कॉलेज बुक स्टॉल, कोल्हापूर,
आवृत्ती पहिली,
अक्षय तृतीया, १८८६-१९६४,
पृष्ठ क्र. ५५.
०३. देशपांडे, कुसुमावती : मराठी कादंबरीचे पहिले शतक
मुंबई मराठी ग्रंथसंग्रहालय, मुंबई,
आवृत्ती दुसरी, १९७५,
पृष्ठ क्र. १२७.
०४. कुलकर्णी, अ. अ. (संपा.) : प्रदक्षिणा, (खंड दुसरा)
कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन, पुणे,
आवृत्ती पाचवी, १९७२,
पृष्ठ क्र. १७५.
०५. कुरुंदकर, नरहर : धार आणि काठ
देशमुख आणि कंपनी, पुणे,
आवृत्ती पहिली,
२७ एप्रिल १९७१,
पृष्ठ क्र. १७९.
०६. देशपांडे, कुसुमावती : उनि., पृष्ठ क्र. ३००.

०७. जोशी, प्र. न. : मराठी वाङ्मयाचा विवेचक इतिहास
प्रसाद प्रकाशन, सदाशिव पेठ, पुणे-२०,
आवृत्ती पहिली, १९९१,
पृष्ठ क्र. ७४.
०८. कुलकर्णी, अ. अ. (संपा.) : प्रदक्षिणा, (खंड दुसरा)
कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन, पुणे,
आवृत्ती पहिली, १९९१,
पृष्ठ क्र. १००.
०९. तत्रैव : पृष्ठ क्र. १५३.
१०. हातकणंगलेकर, म. द. : साहित्यविवेक
प्रतिमा प्रकाशन, पुणे,
आवृत्ती पहिली, १९९७,
पृष्ठ क्र. १३३.
११. जोशी, प्र. न. : उनि., पृष्ठ क्र. २९८.
१२. कुलकर्णी, वा. ल. : पारिजात (मासिक)
जानेवारी, १९४३,
पृष्ठ क्र. ८४.
१३. दळवी, जयवंत : अंजली, वासंतिक अंक
मे-८०,
पृष्ठ क्र. ०५.